

часть воспоминаний, нужна Тургеневу как эмоциональный «мостик» к седьмой части, включающей в себя знаменитое «Письмо из Петербурга» - статью-некролог, посвященную памяти Гоголя. Эта часть и по содержанию, и по форме воспроизводит черты энкомиона - гражданской надгробной речи, в которой на первом месте - признание величия заслуг Гоголя перед русским народом, перед русской литературой. Композиционная структура статьи - энкомиона основана на троекратном ритмическом повторе фразы «он умер». Каждый из этих повторов открывает свой мотив движения лирической темы утраты: Гоголя - человека, Гоголя-гражданина, Гоголя-художника.

Появление статьи Тургенева в то время, в связи с кончиной гоголя, стало причиной ареста писателя и ссылки его в Спасское-Лутовиново. Жизнь в деревне «сблизила меня, - пишет Тургенев, - с такими «сторонами русского быта, которые при обыкновенном ходе вещей, вероятно, ускользнули бы от моего внимания» [3, 325]. Включая это замечание в воспоминания, Тургенев, безусловно, придавал ему большой смысл. Может быть, ему в этот момент была важна аналогия, которая сближала его с Гоголем: крепостная Россия в самом «русском» произведении Гоголя «Мертвые души» увидена автором из-за границы. Самый острый роман Тургенева, «Отцы и дети», написан также вдали от родины. Художественное осмысление непосредственного впечатления, полученного Тургеневым «благодаря» Гоголю, возможно, стало

одним из побудительных мотивов к созданию в этом и романах «Рудин», «Новь» сатирического портрета провинциального дворянства. Возможно истоки этих романов восходят к гоголевской традиции.

В литературном портрете таким образом выражается черта энкомиона: в сознании читателя целенаправленно формируется мысль о значимости гоголевской литературной традиции для творчества Тургенева и для всей русской литературы в целом.

Композиционная связь воспоминаний Тургенева о Гоголе с древнегреческим энкомионом прослеживается довольно отчетливо. Это проявляется прежде всего в создании повествования энергетического типа: свое представление о личности Гоголя автор заключает в четыре сюжетные ситуации. Тургенев противопоставляет личное мнение общественному, что придает литературному портрету Гоголя ярко выраженную публицистичность, которая основана на глубоком убеждении Тургенева в том, что «энкомионом» - оправданием писателя является его собственное творчество. Таким образом, литературный портрет Гоголя восходит к образной структуре романа, который складывается в творчестве Тургенева. Это проявляется в активной функции визуального впечатления как способа воплощения образа-характера и как мотива для развертывания авторского высказывания о нем, в котором свободно соединяется биографическое и автобиографическое время.

Литература

- 1 Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. - Л., 1977.
- 2 Письмо И.С. Тургенева к А.Д. Галахову от 21 сентября 1869 года // И.С.Тургенев. Централхив. - М.-Пг., 1925.
- 3 Тургенев И.С. Собр.соч.: В 12 т. - М., 1987.

References

- 1 Ginzburg L.Ya. O psihologicheskoy proze. - L., 1977.
- 2 Pis'mo I.S. Turgeneva k A.D. Galahovu ot 21 sentyabrya 1869 goda // I.S.Turgenev. Tsentrarhiv. - M.-Pg., 1925.
- 3 Turgenev I.S. Sobr.soch.: V 12 t. - M., 1987.

ӘОЖ 82(091)

П. Бисенбаев

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың аға оқытушы, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: Fazyl_bisenbaev@mail.ru**«Қисса Жүсіп» дастанының зерттелуі**

Мақалада «Қисса Жүсіп» дастанының нұсқалары, көркемдік кестесі, образдар жүйесі, шығарманың парсылық версиялары: Ансари, Фирдоуси, Жәмилердің «Жүсіп-Зылихасы», Дүрбектің «Жүсіп- Зылихасы» туралы үлкенді-кішілі зерттеулердің бағыт-бағдарына, ғылыми ұстанымдарына шолу жасалады. Автор сонымен бірге «Қисса Жүсіптің» хатқа түскен мезгілі, шыққан өңірі туралы зерттеулер жазған белгілі ғалымдардың пікірлеріне тоқталып, оларға лайықты бағасын береді. Түркітану саласында қыруар іс тындырып жүрген орыс, татар, түрік, өзбек ғалымдарының еңбектері барынша қамтылған.

Түйін сөздер: бейне, көркемдік кесте, нұсқа, мотив, сюжет, композиция.

P. Bysenbaev

About the research of poem "Kissa Zhusip"

The review direction and primary source purposes of dastan "Kissa Zhusip", vision of decorative appearance, system of images of Persian is given to the version of authors "Zhusip and Zuleikh Ansari, Ferdousi, Zhami and Durbeka is given in the article. At the same time the author, based on the research of scientists about time of text writing of dastan's genre, places of its real embodiment gives his appreciation. The author pays much attention to investigations of the Russian, Tatar, Turkish, Uzbek scientists and specialists in Turkic philology, carrying out big scientific investigations in this direction.

Besides the author, carrying out the comparative analysis of texts "Zhusip and Zuleikh", reveals essential changes and achievements in a statement of the vision by each author of work. His appreciation of the option written by Ali – simplicity and clearness to the ordinary reader. In simplicity, by words, the author the nationality as the main substantial idea and images are taken from Turkic folklore is looked through. Originality of a statement of idea of author's work calls also that Ali in the creativity not blindly follows former Persian authors, and the known composition writes special style – a quatrain where one of lines doesn't correspond to the general rhythmic outline.

Key words: image, decorative appearance, primary source, motive, plot, composition, manuscript, poetics, form, esthetics, bibliography, language features, dastan, idea, contents, style, tasks.

П. Бисенбаев

Об исследовании дастана «Кисса-Жусип»

В статье дается обзор направлений и установок первоисточника дастана «Кисса Жусип», художественного оформления, системы образов персидских версий авторов «Жусип и Зулеиха Ансари, Фердоуси, Жами и Дурбека. Вместе с тем автор, основываясь на исследования ряда ученых о времени написания текста жанра дастан, места его реального воплощения, дает свою оценку. Большое внимание автор уделяет исследованиям российских, татарских, турецких, узбекских ученых тюркологов, проводивших большие научные изыскания в данном направлении.

К тому же автор, проводя сравнительный анализ текстов «Жусип и Зулеиха», выявляет существенные изменения и достижения в изложении своего видения каждым автором произведения. Его оценка варианта, написанного Али, – простота и понятность рядовому читателю. В простоте, по словам автора, просматривается народность, так как основная содержательная идея и образы взяты из тюркского фольклора. Оригинальность изложения идеи произведения автор называет и то, что Али в своем творчестве не слепо следует прежним персидским авторам, а свое известное сочинение пишет особым стилем – четверостишием, где один из строк не соответствует общей рифмической канве.

Ключевые слова: образ, художественное оформление, первоисточник, мотив, сюжет, композиция, рукопись, поэтика, форма, эстетика, библиография, языковые особенности, дастан, киса, идея, содержание, стиль, задачи.

Әлидің «Қисса Жүсіп» поэмасы XIII ғасыр басындағы түркітілдес поэзияның көрнекті туындысы болып саналады, ол, міне, бір жарым ғасырға жуық уақыт бойы шығыстанушы ғалымдардың назарын аударып келеді. Кейінірек ол тілші-түркологтардың да зерттеу нысанына ай-

налды, олардың ішінде М. Хоутсма да бар. Голландтық ғалым ескерткіштің Дрезден және Берлин қолжазбаларын салыстыра келе, олардың сюжеттік және тілдік сараптамаларын жасады, сөйтіп, ол поэманың ежелгі түркі әдеби тілі мен поэзиясы тарихындағы мәнін атап көрсетті.

М. Хоутсманның мақаласымен бір мезгілде Қазанда «Қисса Жүсіп» поэмасының татар халқының мәдени өмірінде алатын орны жайындағы тарихи еңбек жарық көрді. Бұл – Шигабуддин Маржанидің «Қазан мен Бұлғар жайындағы пайдалы мәліметтер» атты кітабы. Онда ғалым поэманы «Қисса Жүсіп» деген халықтық атаумен енгізген.

XX ғасырда. поэмаға деген қызығушылық арта түсті. Карль Броккельман өзінің неміс тілінде шыққан зерттеуінде терең тілдік анализ жасау арқылы поэманың қай ұлтқа тиесілі екенін анықтауға тырысты. Оғыз-қыпшақ элементтері көптеп кездесетініне қарамастан, ол келісімді түрде ескерткіштің түркі халықтарына тиесілі екенін айтты. Оның зерттеулерінің нәтижесіне сүйене отырып, түрік әдебиеттанушысы Мехмед Фуад Кюпрюлюзаде алғаш рет «Қисса Жүсіптің» поэтикалық ерекшеліктеріне назар аударып, оның формасын ежелгі түрік халық поэзиясының дәстүрімен байланыстырады.

Кеңес ғалымдарының еңбектерінде де тың ойлар айтылды. Атап айтқанда, акад. А.Н. Самойлович шетелдік зерттеушілердің қортындыларын мұқият қарастыра келе, ортағасырлық ескерткіштерді тілдік және поэтикалық жақындығына қарай топтастырып, осылайша ежелгі түрік әдебиетінің ірі шығармаларының тілдік және поэтикалық тарихи контекстерін анықтауға ұмтылды. Соның нәтижесінде Әлидің «Қисса Жүсіп», Құтбтың «Хұсрау-Шырын» және Хорезмидің «Мұхаббат-наме» поэмаларының өзара тілдік және поэтикалық байланыстары анықталды. Сол сияқты А.К. Боровков та өз зерттеуінде «Қисса Жүсіп» поэмасы тілінің ортаазиялық сипатына назар аударды. Ал Е.Э. Бертельс поэмаға әдеби ескерткіш ретінде қарай отырып оның сюжеттік желісіне баса көңіл бөледі, сөйтіп, ежелгі түркі шығармаларының поэтикалық формасы жайлы құнды тұжырымдар жасайды.

Әдебиетшілер О.Г. Газиз бен Гали Рахим поэманы татар әдебиетінің тарихы контексінде алып қарастырады. Олар ескерткіштің поэтикалық тілінің халықтық сипатына назар аударып, оның көркемдік қалтарыстарына үңілуге тырысты. Татар әдебиетшілерінің еңбегі белгілі бір деңгейде шетелдік ғалымдардың зерттеу нәтижелерін толықтыра түсті. Г. Газиз бен Гали Рахим - М. Хоутсма, К. Броккельмен және М.Ф. Кюпрюлюзаде еңбектерімен жақсы таныс болған. Олар ескерткіштің отаны ретінде Орталық Азияны атады және алғаш рет поэманың эстетикалық құндылықтары жайлы ой қозғады. А.Н. Самойлович және одан кейінгі зерттеу-

шілер жоғарыдағы ғалымдардың еңбектеріне сүйенді.

Ескерткіштің зерттелуіне айрықша үлес қосқан - татар әдебиетшісі Б.А. Яфаров болды. Ол ақын есімінің XVIII ғ. татар жазушы Таджитдин Ялчиголұлының бабаларының бірінің есімімен сәйкес келетінін айтып, осының негізінде поэманың бұлғарлық сипатын сөз еткен Ш. Маржанидің тұжырымын қолдады. Сондай-ақ, ол поэманың сюжеттік схемасындағы фольклорлық желіге назар аударып, ондағы халықтық идеяға айрықша көңіл бөлді, поэманың музыкалық орындалуының бұлғар-татар музыкалық мәдениетінің дәстүрлерімен байланысы бар екенін анықтады.

Джавад Алмаздың да ескерткішті зерттеудегі рөлі зор. Ол Әли поэмасын арнайы және кешенді зерттеуді алғашқы боп қолға алды. Тілдік фольклорлық және тарихи-этнографиялық материялдар негізінде ол поэманың татар халқының көркемдік ойлау жүйесіне жақын екенін анықтады. «Қисса Жүсіп» поэмасының авторлығы жөніндегі мәселеде ол Б. Яфаровтың тұжырымына сүйене отырып, көлемді библиография құрастырып шығарды [1,22]. Кейбір шешімдерінің асығыстау жасалғанына қарамастан, оның жұмыстары ескерткішті зерттеудегі маңызды қадам болып табылады. Шығыстанушылардың XXV конгресіндегі баяндамасынан кейін осы бір ежелгі түркі поэмасына деген қызығушылық арта түсті.

Ескерткіштің зерттелуіндегі тағы бір маңызды еңбектердің бірі А.Т. Тагирджановқа тиесілі [2,8] ол салыстырмалы әдісті қолдана отырып, өнімді нәтижелерге қол жеткізді. Ленинградтық ғалым сюжет желісіндегі детальдардың сәйкестігіне назар аудара отырып, Фирдоусидің "Жүсіп Зылиха" поэмасының Әлидің «Қисса Жүсіп» поэмасына айтарлықтай ықпалын тигізгенін атап өтті. Сондай-ақ Шайяда Хамзаның «Жүсіп-Зылиха» поэмасы мен «Қисса Жүсіп» арасындағы байланыс жайлы өз ойын білдірді.

Поэма нұсқаларының сюжеттік желісін талдау мен салыстырмалы анализ жасау нәтижесінде Әзірбайжан ғалымы А. Гулиев те өз монографиясында тұжырымды ой айтты. Осылайша «Қисса Жүсіп» поэмасына деген қызығушылық күшейе түсті. Бір жылдың ішінде поэма туралы екі үлкен мақала жарыққа шықты. Ол - Э.Н. Нажип пен Ф.С. Фасеевтің еңбектері. Нажип замандастарының тәжірибесі мен жеке өзіндік талдауына сүйене отырып, ескерткіштің тілдік құндылықтары жайлы тұжырым жасауға тырысты. Алайда мақала мәселені біржақты көз-

қарас тұрғысынан қарастырған. Ол поэманың тілдік ерекшеліктері мәселесін шешуде бірқатар аспектілерге, атап айтқанда, тарихи-этнографиялық, әлеуметтік-саяси, мәдени-экономикалық және фольклорлық-әдеби жағына назар аудармайды. Біздің ойымызша, тек қана лексикалық анализ негізінде бұл мәселені шешу мүмкін емес.

Ф.С. Фасеевтің мақаласында бұл мәселе қарама-қарсы ұстаным тұрғысынан қарастырылады. Ол көпқырлы, жан-жақты зерттелуімен ерекше. Автор сюжеттік дереккөздерді егжей-тегжейлі қарастыра келе, поэманың авторлығы жайлы да өз пікірін білдіреді.

«Қисса Жүсіп» поэмасы жекелеген түркі халықтарының әдебиет тарихындағы жаңа еңбектерде де мұқият қарастырылуда. Ескерткіштің сараптамалық талдауы мен қысқартылған мәтіні «Бұрынғы татар әдебиеті» деп аталатын ғылыми-хрестоматиялық еңбекке енгізілді. Бұрынырақта поэма үзінділері «Татар поэзиясының антропологиясы» деп аталатын татар және орыс тілдерінде шыққан кітапта жарық көрді. Онда поэманың поэтикалық құндылықтарына баға берілді. Поэма татар мектептерінің 8-сыныбының оқу бағдарламасына енгізілді.

Түрікмен ғалымдары бұл ескерткішке түрікмен әдебиеті тарихынан ойып орын берген.

«Қисса Жүсіп» поэмасының терең зерттелуі мәселесіндегі негізгі жұмыстар тілшілердің мойнына артылмақ. Сондай-ақ, арнайы әдеби зерттеуді де қажет етеді: әсіресе қазіргі таңда оның өзектілігі айрықша сезілуде, өйткені әр ұлттың тарихы жайлы жекелеген көп томдық еңбектер шығып жатыр. Бұл мәселеде татар әдебиеттанушылары мен фольклортанушыларының айрықша белсенділігін атап өткен жөн.

Осы күнге дейін «Қисса Жүсіп» дастанын зерттеуші ғалымдардың басты назары, негізінен, шығарманың қандай мәдени-тілдік аймақтың еншісіне жататынын анықтау мен қай ұлттың әдеби ескерткіші екенін дәлелдеу жағында болды. Әрине, әдеби талдау жасайтын ғалымға оның мән-маңызы шамалы. Ал оны қай ұлттың мәдени мұрасы дегенде, біз, сөз жоқ, Э.Н. Нажип пен М.З. Закиев еңбектеріндегі дәлелді тұжырымдарды құптаймыз. Өйткені аталмыш пікірлер ғылыми негізі бар, тарихи тұрғыдан өте әділ шешімдей көрінеді. Шындығында ежелгі түркі әдебиетінің дамуына әсер еткен әдеби ескерткішті көне жазба дүниелері бар жекелеген түркі халықтарының мәдени мұрасынан бөлек-жара қарастыру жасандылық, мұндай көзқарас атақты дастанды көне түркі әдебиетінің даму

бағытынан сырт қалдырып, халықтар әдебиетінің байланыстарын бағамдауға зиянын тигізген болар еді. Бізге мәлімі, Э. Нажип шығарманы күллі түркі жұртына ортақ әдеби ескерткіш ретінде қарастыруды ұсынады [3,17] Ғылыми еңбектерде түркі мәдени әлеміндегі үш аймақтың ескерткіш отаны болуы мүмкін екені айтылады. Олар: 1) Кіші Азия, 2) Орта Азия 3) Еділ өзенінің жағалауы.

Шығарманың отаны Кіші Азия деп білетін ғалымдардың басты дәлел-дәйегі оның тілінде. Осы көзқарасты қолдайтын неміс ғалымы К. Броккельман дастан тіліндегі оғыздық элементтердің басымдығына назар аударады. Бірінші болжамға қарсы пікірдегі ғалымдардың бұл мәселеге қатысты айтары дастан мәтінінде қыпшақ тілі элементтерінің болуы. Бұл жайт ақынның қыпшақ ортасымен байланысын айғақтай түседі. Тағы бір салмақты дерек XIII ғасыр басында Кіші Азияда әдебиеттің, негізінен, парсы тілінде жазылғанын мәлімдейді. Және өңірде орын алған мұндай құбылыстың селжүк сұлтандарын әбден қанағаттандырғанын мақұлдайды. Демек, «Қисса Жүсіп» сияқты маңызды туындының түркі тілінде жазылуына ықпал еткендей жайлы орта ол тұста болмаған. Дастанда суфизм белгілерінің көрініс таппауы да оны суфизм үстемдік құрған Кіші Азия әдебиетінен алыстата түседі.

Ал енді дастанның шыққан өңірін Орта Азия өлкесі деп білетін зерттеушілердің айтары да шығарманың оғыз-қыпшақ тілінде жарық көруі. Орта Азиядағы оғыз-қыпшақ тайпаларының тығыз қарым-қатынаста болуы, оғыздық халық әдебиетіне жақын софылық поэзияның өркен жаюы түрік ғалымы Кюпрюлюзадениң осындай тоқтамға келуіне түрткі болады. Е.Э. Бертельс пен А.Н. Самойлович те осы пікірді құптайды.

Алайда Н.Ш. Хисамов ғалымдардың бұл уәжінің қате екенін айта отырып, былай дейді: «Егер Орта Азия әдебиетінің тарихындағы екі маңызды дерекке ден қойсақ, онда екінші болжамның қайшылықты қырлары айқындала түседі. Біріншіден, Өзбек ақыны Дүрбек (XV ғ.) өзінің «Жүсіп-Зылиха» дастанын түркі тіліндегі алғашқы шығарма деп біледі, екіншіден, Навои өзінің «Маджалис-ан-нафаис» атты трактатында «Қисса-Жүсіп» авторының есімін атамайды» [4,5].

Ал енді үшінші болжамды жақтайтындардың айтар уәжі не екен, соған келейік. Олардың сөзіне құлақ түрсек, дастан Орал өңірі мен Еділ жағалауындағы татарлар арасына кең тараған.

Оның барлық қолжазба үлгілерін (жалпы саны жүзге жуық) Қазан татарларынан шыққан көшірушілер хатқа түсірген. Тіпті дастанның ең көне үлгісі саналатын Дрезден нұсқасы да Қазан төңірегінен табылған. Көне түркі әдебиетінің бірде бір жазба ескерткіші қолжазба үлгілерінің саны жағынан бұл дастанға тең келмейді.

Жалпы дастанның шыққан ортасы туралы ілгеріде сөз болған болжамдар әдебиеттану мен тіл білімі саласында күні бүгінге дейін қатар айтылып келеді. Әр тарапқа тартқан ғалымдар бұл мәселеге қатысты әлі бір ортақ тоқтамға келе қойған жоқ.

Дастанның көркемдік болмысына баға берген кейбір ғалымдар оның көркемдік құндылықтарына күмәнмен қарайды. Кеңес дәуіріндегі зертеушілерден Түрікмен Ғылым академиясының мүше-корреспонденті З.Б.Мухамедова дастанның көркемдігін «қарапайым» деп есептейді. Өзбек ғалымы Ф.Сүлейманова бар болғаны «діни шығарма» деп біледі. Туындыны әдеби ескерткіш ретінде жоғары бағалаған М. Хаутсма оның «көпсөзділігі мен сылбыр» жазылған дүние екенін көрсетеді.

Дастанның көркемдік сипатына қатысты айтылған ғалымдардың теріс пікірлері «Түрік энциклопедиясындағы» тұжырымдармен үндеседі. Онда былай жазылған; «Бұл әңгіме көркемдік құндылығы жағынан емес, тілдік ерекшелігі тұрғысынан бағалы». Басқа зерттеушілер дастанға жоғары баға береді. М.Ф. Кюпрюлюзаде шығарманың пішініндегі «туындыларын үстем тап өкілдеріне бағыштаған ақындар тұтынбаған» өте сирек кездесетін ұлттық бояуы үшін қадірлейді. Түрік ғалымы В.М. Қожатурк дастанның халықтық стилі мен қарапайымдылығына бас иеді.

Дастанның көркемдігіне қатысты осындай қайшылықты пікірлердің қалыптасуына осы уақытқа дейін шығарманың түркі әдебиетіндегі орны туралы ортақ пікірдің болмауы себеп. Қиссаның идеялық мазмұнына дендеп барлау жасамайынша, оның даралық сипатына көз жеткізбейінше, тұтас объективті баға беру мүмкін емес.

Арнайы жазылған ғылыми еңбектерде шығарманың көркемдік қасиеті бұрмаланды, өз деңгейінде бағаланбады. Аруза жүйесіне негізделген шығыстың классикалық поэзиясынан нәр алған оқырманға Құл Әлидің дастаны расында да «жұтан», «қарапайым» көрінуі мүмкін. Әсіресе, ұлы Жәмидің жаңашыл жыр моншақтарынан бастары айналған шығыс поэзия-

сының батыстық табынушылары «Қисса Жүсіпті» атақты версияға теңгермесі анық. Біз де дәп осындай өлшемге бой алдырсақ, онда көп ұзамай субъективизмге ұрынарымыз хақ. Әрине, Жәми Жүсіп туралы сюжеттен тек қана махаббат тақырыбын бөліп алып, батыл қадам жасады. Қасиетті кітаптан енген эпизодтар мен кейіпкерлер әрекеті оның поэмасынан тыс қалды. Алайда ондағы мөлдір махаббаттың жарқын суреттері мен сұлу кейіпкерлер кескіндемесі софилық идеяны жеткізу үшін қажетті көркемдік амалдар ғана.

Біздің міндетіміз бір нұсқаны мінеп, екінші нұсқаны жеріне жеткізе асқақтату емес, әрбір нұсқаның жетістігін анықтау. Ал Әли нұсқасының артықшылығы дәп осы қарапайымдылығында. Қиссадағы қарапайымдылықтың негізінде түркі фольклорынан алынған маңызды идеялар мен пішіндердің халықтығы жатыр. Дастанның осындай ерекшелігін атап өткен Е.Э. Бертельс былай деп жазады; «Алайда Құл Әли парсылық автарлардың жетегінде кеткен жоқ. Өзі ұнатқан халықтық формаға адалдығын танытып, әйгілі туындысын төрттаған (қара өлең ұйқасы) үлгісінде (ааба) жазды. Бұл форма көптеген түркі тайпаларының фольклорында көрініс тапты» [5,7].

Ғалым осы еңбегінде өзінің дастан туралы ой-тұжырымдарын нақтылай түседі. Ғалымның ескертпелерінің ауқымдылығына қарамастан ақынның дастанды жазу барысындағы көздеген мақсатын анықтау жағы кемшін түсіп жатыр. Бертельс «автордың негізгі мақсаты Құран аңызының түркі тайпаларына беймәлім араб тіліндегі түпнұсқасын көпшілікке түсінікті формада жеткізу болды», - деп жазады.[5,7] Рас, ол шығарма формасының халықтығын бұл жерде де атап өтеді.

Шамасы, кейінгі авторлар дастанның «дінге қатыстылығы» туралы тұжырымдарын Бертельске сүйеніп айтқан болуы керек. Ғалымдардың бұл пікірлері көңілге қона бермейді. Өйткені олардың еңбектерінде жоғары бағаланған Жүсіп жайындағы сюжеттің түркі-парсылық версиялары «дінилігі» жағынан Әли версиясынан кем түпейді. Оның үстіне Бертельс Дүрбектің «Жүсіп-Зылиха» дастаны туралы мақаласында арнайы осы мәселеге тоқталып; «Мұндағы (Дүрбек шығармасы) діни мотивтердің алатын орны өзге дастандағылардан артық емес», - деп жазады [5,8].

Ал Дүрбек версиясы Құл Әли дастанының мазмұнына көп жақын. Әрі қарай Құлғалидың қайталанбас авторлық қолтаңбасы шығарма-